

TÜRKÇE ÖĞRETİMİNİN TARİHİ KAYNAKLARI

Ferhat ENSAR

Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi, fensar@yahoo.com.tr

Bayram BAŞ

Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi, bayrambas@gmail.com

Selim TİRYAKİOL

Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi, selimtiryakiol@gmail.com

Özet

Türk dili dünyanın en köklü dillerinden biridir. Yüzyıllarca farklı coğrafyalarda işlenmiş ve bugüne kadar gelmiştir. Bu süreçte hem öğrenilmiş hem de öğretilmiştir. Bu amaçla birçok anıt dikilmiş, sözlük derlenmiş, dil bilgisi kitabı yazılmıştır. Eski Türk yazıtları ve Çin arşivlerinden derlenen bilgiler göstermektedir ki, eski Türk toplumlarında gündelik yaşam becerilerine yönelik eğitimin yanı sıra okuma ve yazma eğitimi de uygulanagelmıştır. İslam'a girdikten sonra Türkler, Arap harflerini kullanmakla birlikte kendi dillerini korumuşlardır. İlk Müslüman Türk devletlerinde resmî yazışmalar Türkçe yapılmıştır. Bu çalışmada Türkçe öğretiminin tarihî kökenlerini açıklamak amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, İslam medeniyeti etkisine girmeden önce Türklerde eğitim-öğretim etkinlikleri kısaca tanıtılmış, Türkçenin öğretim tarihi İslam'dan önce ve sonra olmak üzere iki bölümde ele alınmıştır. Her iki bölümde de Türkçe öğretimi tarihi açısından önemli eserler sıralanmış ve özellikle Divanü Lugati't-Türk ve Muhakemetü'l-lugateyn gibi eserlere dair açıklamalar sunulmuştur. Bazı eserlerdeki Türkçe öğretim yöntemleri özellikle değerlendirilmiştir. İslam'dan sonra yazılan Türkçe gramerleri kısaca tanıtılmış, bilhassa Çağatay sahasındaki Türkçe öğretimi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkçe öğretimi, Türk eğitim tarihi, Türkçe dil bilgisi.

HISTORICAL ROOTS OF TURKISH LANGUAGE EDUCATION

Abstract

Turkish Language is one of the oldest languages in the world. This language has been processed in different places and come up to now through the centuries. In this period, it has been learnt and taught. For that purpose a lot of monuments were erected, dictionaries were compiled, grammar books were written. Information compiled from ancient Turkish monuments and archives of china shows that there were reading and writing instruction in Turkish society as well as instruction of skills used daily life. After Islam was introduced started to use Arabic alphabet, however they saved their own language. In the first Muslim Turkish states, Turkish was used in official correspondences. This study is focused on the history of Turkish language education. In this direction, activities of Turkish language education that were before being exposed to Islamic civilization were introduced in short way. History of Turkish language education was separated in two chapters as before and after Islam. In those two chapters, important titles from history of Turkish language education were mentioned and especially some explanations were given for Divanu Lugati't-Turk and Muhakamatu'l-Lugatayn. Turkish language education methods written in a couple of books were especially evaluated. A little of Turkish grammar rules which were written after Islam was introduced in short way. Especially Turkish language education was emphasized in Chagatai related way.

Key Words: Turkish language education, history of Turkish language education, Turkish grammar.

Giriş

Türkçe öğretiminin tarihî gelişimini daha doğru ve kapsamlı olarak belirleyebilmek için Türk eğitim düşüncesinin tarihî kökenlerine inilmelidir. Türk eğitim düşüncesinin geçirdiği evreleri inceleyen çalışmaların birçoğunda, Türk eğitim sisteminin kurumsallaşmakta geciktiği, bu yüzden de başka toplumların eğitim düşüncesi alanındaki birikimlerinden kolay etkilenir hâle geldiği savunulmaktadır (Unat, 1964: 1; Binbaşıoğlu, 2005: 2; Kanad, 1948: 185-200; Kansu, 1952: 1-8; Ergin, 1977: 3-4; Faroqhi, 1998; Gök, 1999: 3-4; Yaltkaya, 1940; Göğüş, 1970: 123; Akyüz, 1982: 3-6). Yine diğer bir grup çalışmada da Türk eğitim düşüncesi, medreselerin kuruluşundan günümüze kadar geçen süreçte incelenmekte ve bu süreçte Türk eğitim düşüncesinin etkiye açık olduğu ve özgün bir yapıya sahip olmadığı görüşü yinelenmektedir (Başaran, 1999: 92; Ergin, 1977: 3-4; Unat, 1964: 1; Göğüş, 1970: 123). Ne var ki eğitim düşüncesi tarihi çerçevesinde gerçekleştirilmiş yukarıdaki çalışmalarda eğitim sisteminin toplum içinde gelişen eğitim kurumunun bir ürünü olduğu ve toplumun genelini ilgilendiren bir kurumun birdenbire doğamayacağı gerçeği göz ardı edilmektedir. Eğitim işlerinin belli bir düzene kavuşabilmesi için öncelikle toplumun üyelerinin eğitim-öğretim ihtiyacı duymaları, sonra da bu ihtiyacı karşılamak amacıyla birbirleriyle iletişim kurmaları gerekmektedir. Böyle bir iletişim ortamının sağlandığı toplumda bilgiyi üretmek ve paylaşmak gayretinin örgün bir düzen içerisinde işlemesi, elbette deneyimler aracılığıyla gerçekleşecektir. Bütün bu açılardan bakıldığında Türk eğitim düşüncesinin gelişim çizgisini köklü bir tecrübenin izinde araştırmanın daha işlevsel bir yöntem olacağı muhakkaktır. Söz konusu yöntemin ana hatlarını ortaya koymak açısından Türk eğitim düşüncesinin tarihî gelişimi hakkında öne sürülen yaklaşımlardaki benzerlik ve farklılıkların listelenmesi önemlidir (Ergin, 1977: 82; Göğüş, 1970: 123). Bu nedenle bu çalışmada, gerek Türk eğitim düşüncesi gerekse Türkçe öğretiminin tarihî gelişimi doğrultusunda alternatif yaklaşımların da geliştirilebileceği tezini kuvvetlendirecek mahiyetteki bilgi ve belgelerin gözden geçirilmesine öncelik verilmiş ve yukarıda sıralanan çalışmalardaki açıklamaların aksine Türk eğitim düşüncesinin alt şubesi niteliğindeki Türkçe öğretiminin tarihî gelişim çizgisini daha gerilere kadar taşıma amacı güdülmüştür.

İslam Medeniyeti Etkisine Girmeden Önce Türklerde Eğitim-Öğretim Etkinlikleri

Türklerin İslam medeniyeti etkisine girmelerinden önce ve sonraki dönemlerine ait eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında bilgi veren kimi kaynaklarda, Türklerin Müslüman olmalarından önceki dönemlerine ait eğitim-öğretim etkinliklerine dair herhangi bir bilgi kaydına ulaşılamadığı ifade edilmektedir (Cicioğlu, 1985; Ergün, 1982: 9-10; Ergin, 1977: 3-4; Başaran, 1999: 92; Unat, 1964: 1; Başgöz, 1995: 1-35; Göğüş, 1970: 123).

Türk eğitim düşüncesinin geçirdiği safhaların incelendiği bu çalışmalarda ortak düşünce; Türk eğitim sisteminin kurumsallaşmakta geciktiği; bu yüzden de özgün eğitim-öğretim stratejilerinin geliştirilemediğidir. Bu görüşün sonucu olarak

kimi araştırmacılar, Türk eğitim tarihi içerisinde Türkçe ile öğretime yer vermemektedirler (Koçer, 1991: 1-20; Ergin, 1977: 82). Buna karşılık Türklerin İslamlıktan önceki dönemlerinde adı konulmamış bir eğitim sisteminin varlığına ve bu eğitim sistemi içerisinde öğretim dilinin Türkçe olduğuna işaret eden kaynaklara da rastlamak mümkündür (Bilhan, 1988: 7-13; Kafesoğlu, 1983: 325; Turan, 1969: 338-343; Akyüz, 1982: 3-11; Kanad, 1948: 185-200; Kansu, 1952: 6-8).

Yeni kuşakların bilgiyi sosyalleşme süreci içerisinde edindiği söz konusu dönemde, Türk toplumunda çocukların ve gençlerin sosyalleşmesinde toplumun töresi yanında (Akyüz, 1982: 4) toplumsal bir kurum görünümü çizen aile müessesinin de önemli bir rolü olmuştur. Çocukların eğitimini üstlenen aile kurumunda baba oğluna, anne de kızına günlük yaşam için pratik bilgi verip beceri kazandırıyorlardı (Binbaşıoğlu, 2005: 2; Kansu, 1952: 6). Kaldı ki öğrenmenin yaparak yaşayarak gerçekleştirildiği eski Türk toplumunda mesleki tedrisatin da yaygın bir biçimde kullanıldığı bilinmektedir (Ögel, 1985).

İslamiyet'ten Önce Türklerde Türkçenin Öğretimi

Türk milleti Orta Asya'da güç yaşam koşulları içerisinde çocuklarını yetiştirirken bu koşullar doğrultusunda öğrenme-öğretme yöntemleri de kendiliğinden şekillenmiştir. Örneğin, öğretimde pratik ve taklit önemli bir yere sahiptir (Binbaşıoğlu, 2005: 2). Kâğıdın ve yazının icadıyla okuma yazmanın yaygınlık kazanmasına kadar geçen süreçte pratik bilgi ve taklit yoluyla okuma, yazma, kopya etme ya da yazdırma becerilerinin önemli bir gelişme kaydettiğini söyleyebiliriz. Bu döneme ilişkin Türkçenin öğretimiyle ilgili açıklamalara Türklerdeki yazı geleneğinin (yazı eğitimi de denilebilir) gelişmişliğini dayanak gösterebiliriz. Dille ifadenin şekillerini, kısacası dil düzeninin korunmasını sağlayan yazı eğitiminin eski Türk toplumlarında var olduğunu, gelişmiş bir yazı sistemine sahip Uygur eğitim sisteminden hareketle dile getirmek mümkündür. Okuma ve yazmanın yaygın bir kullanım hâline gelmesinde dönüm noktası teşkil eden kâğıdın icadı ve yayılma boyutu ile ilgili olarak Türklerin sağladığı katkıyı, Turan'ın (1969: 338-343) umumi kaynaklardan hareketle Türk-İslam medeniyetinin inkişafını ele aldığı çalışmasındaki şu satırlardan anlamak mümkündür: "Arapların VIII. asırda Orta Asya'ya geldiklerinde kâğıt sanayisini bulduklarını ve Çin istilası sırasında bu sanayinin onların eseri olarak orada yerleştiği görülmüştür". Bu ifadeler ışığında Türklerdeki yazı ananesi ya da yazı eğitiminin çok eskilere dayandığı tezi güçlenmektedir. Ayrıca okuma ve yazmanın yaygın bir kullanım hâline gelmesinde önemli bir aşama olan kâğıdın icadı ve yayılma boyutuyla ilgili olarak Türklerin sağladığı katkı ve bu katkının da matbaanın kuruluşuna öncülük ettiği gerçeği tarihî kaynaklarda açık bir biçimde işlenmektedir (Togan, 1946: 68-99; Turan, 1969; Akyüz, 1982: 10-11). Türklerde kâğıdı yaygın bir biçimde kullanma kültürüne ilişkin gösterilebilecek kanıtlardan biri Uygurları gözlemleyen en eski Arap seyyahı (VII. asır) Tamim b. Bahr'in rivayetidir: "Semerkant valisi, Halife Mehdi zamanında (775-785) Uygurları mağlup edince aldığı esirleri Semerkant'a getirmiş ve onlar vasıtasıyla kâğıt sanayisini kurmuştur". Müslümanların bölgeyi ele geçirmesinden sonra

Semerkant'ta kâğıt endüstrisi daha da gelişmiştir. Üretilen kâğıt, Hudûdü'l-âlem müellifinin bildirdiğine göre dünyanın her tarafına gönderiliyordu. Nitekim Câhiz de kâğıdın geldiği yerler olarak sadece Çin ve Semerkant'ı saymıştır (Ersoy, 2001: 163-166).

Göktürklerin mezarları başına hayat ve faaliyetlerini özetleyen birer taş dikmeleri yazının Türkler arasında ne derece yaygın olduğunu göstermektedir. *Orhun Kitabeleri'*nde Göktürk hakanları, devletlerinin kısaca tarihini, felaket günlerini ortak bilinç ve birlik sayesinde nasıl güç kazanmaları gerektiğini "Ey Türk ve Oğuz Beyleri, milleti işitin" nidasıyla anlatırken halkı bu kitabeleri okumaya davet etmektedir. Bu yazıtlar Türkler arasında okuma ve yazma faaliyetlerinin olduğunun bir diğer kanıtıdır. Göktürk hakanları daha 6. asırda Çin imparatorlarına mektuplarını Türkçe olarak, Türkçe diplomasi kurallarına ve takvimine göre yazmışlardır (Turan, 1969: 341; 1941: 48). Çin yıllıklarında Türkçe yazma bahsi şu şekilde açıklanmaktadır: "Uygurların ataları Çince yazarlar; fakat Hunca da yazarlardı... Klasikleri Hun dili ile okurlardı..."(Eberhard, 1942: 98). Türk hakanları sadece Çin imparatorlarına Türkçe mektuplar yazmakla kalmamış; diğer devlet başkanlarına da Türkçe yazmışlardır. Örneğin İstemi Yabgu'nun 568 yılında Bizans imparatoruna yolladığı mektup, İskit (Türk) yazısı ile yazılmıştı. *Orhun Kitabeleri'*nde ve daha sonraki resmî yazılarda olduğu gibi "Tanrı tarafından gönderilmiş büyük Göktürklerin Hakanı" cümlesiyle başlayan bu mektupların her ne kadar Çince tercüme kalmışsa da 6. asra ait *Yenisey Kitabeleri*, Türkçe bir alfabe ve yazı dilinin aynı asırda mevcut olduğunu, ok, yay ve eve (çadıra) benzeyen k, y ve b (eb<ev) harflerinin belirttiği üzere, bu alfabenin de kendileri tarafından icad edildiğini göstermektedir (Turan, 1969: 339). Kaldı ki Göktürklerin ataları Hun Devleti'nde de idareci zümre ve hanedanın dili Türkçe idi. Siyasi ve kültürel münasebetler vesilesi ile Çin yıllıklarında Hun dilinden alınan Tanrı, kut, börü, il, ordu, tuğ, kılıç kelimeleri Türkçe olup aynı zamanda Türk dilinin en eski kelimelerindedir (Kafesoğlu, 1983: 57; Turan, 1969: 339). Bunların yanı sıra eski Türk takviminin (Göktürk çağında) ıslah edilişi (Turan, 1941: 47) ve bilhassa yazının yaygınlaştırılmış olması gibi gelişmeler, İslamiyet'ten önce Türklerde Türkçe ile öğretimin gerçekleştirildiğini güçlendiren göstergelerdir (Kafesoğlu, 1983: 325).

İslamiyet'ten Sonra Türklerde Türkçenin Öğretimi

12. asır ortalarında yaşayan tarihçi Fahreddin Mübarek-şah Türklerin yazıları ve kitapları olduğunu, bunları çocuklarına öğrettiklerini, alfabelerinden birinin yirmi beş harfli Soğdca, diğerinin de sağdan sola yazılan ve yirmi sekiz harfli bulunan Dokuz-Oğuzca olduğunu ve harflerin bitişik yazılmadığını söyler. Müellifin Dokuz-Oğuz (Uygur) alfabesine atfettiği yirmi sekiz harf ve bitişik yazılmaması ifadesi, Göktürk yazısına daha yakın düşmektedir. Lakin İslam müelliflerinin bu alfabe tanıdığına dair bir kayda sahip değiliz. Soğdca ise Türkler için Semerkant bölgesinin İslamlaşmasından itibaren önem kazanmıştır. Daha öncesinde Soğdların yaşadığı bölgeye yerleşen Uygurlar Soğdcadan birçok kelime almışlardır (Taşağıl, 2009: 348-349). X. asır Arap âlimi İbnü'n-Nedim'in belirttiğine göre "Türk hakanı yabgu (melik)

ve beylere yazmak istediği zaman vezirini çağırır ve okunu yarmasını ve üzerine nakışlar yapmasını emrederdi. Türk büyükleri az işaretle çok manayı anlarlar. Savaş, barış ve antlaşmalarda bu yazılı oku kullanır ve gereğini yaparlardı. Hükümdarların bir davet alameti olarak ok göndermeleri Çin ve Müslüman kaynaklarında da mezkûr olup bu kayıt sonuncuların ilkidir". Çin kaynakları Göktürk hâkimiyeti altında iken Semerkant bölgesinde (soğddiyana) ufkî bir yazı kullanıldığını belirtirken bu Soğd alfabesini kastetmektedirler (Turan, 1969: 34; 1945: 305-318). Türkler arasında okun davet sembolü olarak kullanılmasının delili Türk dilinde de mevcuttur. *Orhun Yazıtları*'ndan *Divanü Lugati't-Türk'e* kadar bütün Türkçe metinlerde okumak mastarı bugünkü manasının yanında "çağırarak, davet etmek" anlamlarında da kullanılır (Turan, 1945: 312-313)

Uygur âlimleri ve memurlarının Çince'den Uygurcaya eserler tercüme etmeleri ve Moğolların Çin'de Uygur dili ve yazısını kullanmaları Uygurların tarih ve edebiyata ait eserlerinin zenginliğini gösterir. Uygurcanın ve Uygur kültürünün İslam dünyasında yayılması büyük Moğol İmparatorluğu sayesinde gerçekleşmiştir. Saraylarında Uygur bahşı ve bitigçilerini bulunduran İlhanlılar, Orta Asya Türk topluluklarıyla olan yazışmalarını bu memurlar eliyle yürütmüşlerdir (Ögel, 1955: 331-376).

Selçuklular göçebe olmakla beraber Uygur yazısına yabancı değillerdi. Kaşgarlı Mahmut'un şarktaki Türk hükümdarlarını Hakan, Selçuk hükümdarlarını da Sultan unvanıyla zikredip Uygurcanın hakan ve sultanlar tarafından kullanıldığına dair kaydı ile Selçukluları da anlamak ve Harezmsâhlar gibi Orta Asya Türkleri ile münasebetlerinde bu yazıdan faydalandıklarını düşünmek doğru olur. İran destanî rivayetlerinde geçen "Hatt-ı Yabguvî" tabiri ile Oğuz Yabgularının mektuplarında kullandıkları bu yazıyı kastettikleri açıktır. Selçukluların, Göktürk, Uygur ve Karahanlılar gibi mektup, ferman ve kitabelerinde sadece Türk bey ve kumandanları hakkında "ulug, bilge, inanç, alp ve beg" unvanlarını kuruluş devrinden çöküşlerine kadar kullanmaları diplomasi ve tabiatıyla yazı ananesine de sahip bulduklarına işaret eder. Hatta yalnız Selçuk divanında değil Halife ve diğer Müslüman hükümdarların da Türklere yazılı hitaplarında bu unvanları kullanmaları bir diplomasi kaidesidir (Turan, 1969: 343-344).

Tarihte din ile yazı arasında sıkı bir ilişki vardır. Türk toplulukları Müslüman olurken, din ile birlikte onun yazısını da kabul etmişlerdir. Şamanist Türkler nasıl Mani ve Hıristiyan dinlerini kabul ederken Orhun alfabesini terk etmişler ise Müslüman Selçuklular da aynı durumu yaşamışlardır. Bu durumun sonucu olarak Türkçe saray ve orduda konuşma dili olarak kalıyor; Melikşah Farsça şiir yazarken, dostlarına da Türkçe mektup yazıyordu (Kutlutaş, 1978; Köymen, 1975: 75-124). Türk büyüklerinin Türkçe söylemeye yatkınlığının bir örneğini de Gazne sarayında görmemiz mümkündür. Şöyle ki Gazneliler sarayında yaşayan İran şairi Menûçihîrî bir muhatabına: "Muhakkak ki sen Türkçeyi benden daha iyi bilirsin, sen Türkçe ve Oğuzca şiir oku" beytini yazarken bu durumu güzel bir şekilde örnelemektedir.

Kutadgu Bilig'den hemen hemen yarım asır öncesine ait olan bu beyit, Gazneliler devrinde Türk şiirinin mevcudiyetine de bir kanıttır (Köprülü, 1934: 29).

Selçuklular devrinde (12. yüzyılda) Türkçe eser örnekleri verilmeye başlanmıştır. Samaniler devrinde başlayan Kuran tercümeleri ve tefsirleri bu yüzyılda artarak devam etmiştir. Kuran tercüme ve tefsirlerinin kelime hazinesi o kadar zengindir ki Arapça her terim Türkçe karşılığını bulmuş ve böylelikle Uygur devrinde gelişen edebî Türkçe kendini göstermiştir. Bu eski Kuran tercümeleri Türkçenin gücünü gösterir mahiyettedir (İnan, 1961: Erdoğan, 1938: 47-51).

Büyük âlim Zemaşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb'i* ile Harezmi'de yazı dili olan Türkçe, pek çok eser vermeye başlar. Bu eserler arasında Muhammed b. Kays'ın Celaleddin Harezmişah adına yazdığı *Harezmi Türkçesi Lugati* de vardır; fakat bu lugat günümüze ulaşmamıştır (Köprülü, 1933: 155-161). Celaleddin Harezmişah Cendli Fahreddin Ali'yi Türkçe konuştuğu ve Türkçede çok kuvvetli olduğu için vezirliğe getirmiştir. Bu durum, artık Türkçenin devlet idaresinde ne derece ehemmiyet kazandığını gösterir. Kaşgarlı Mahmut gibi Fahreddin Mübarek-şah da Arapçadan sonra Türkçe kadar güzel ve heybetli bir dil olmadığını söylerken, devlet Türklerin elinde bulunduğu, emir ve kumandanların çoğu Türk olduğu ve büyükler de Türklerin hizmetinde bulunduğu için herkesin Türkçeye rağbet ettiğini belirtmek suretiyle Türkçenin ne derece ehemmiyet kazandığını gösterir (Turan, 1969: 338-348).

Anadolu'da Türkçenin yazı ve edebiyat dili olarak ortaya çıkması 13. yüzyılda başlar. Kırşehirli Âşık Paşa'nın "Türk diline kimesne bakmaz idi, Türklere hergiz gönül akmaz idi, Türk dahi bilmez idi bu dilleri, ince yolu ol ulu menzilleri" şikâyetine rağmen Yunus Emre, Türkçe duyuş ve düşünüş zevkini aksettiren şiirler kaleme almıştır. Göçebeler arasında okunan *Oğuz-name* ve *Dede Korkut Destanları* gibi gazilerin dilinde dolaşan *Danışmend-name* de bu dönemde yazıya geçirilmiştir. Anadolu'da Türkçenin daha süratle gelişmesi İran edebiyatına yabancı kalan uçlardaki Türkmen beyliklerinde gerçekleşiyor ve bu sebeple pek çok Türkçe eser kaleme alınıyor ve tercüme ediliyordu. Bu edebî gelişmişliğe karşın Türkçe henüz resmî dil hâline gelmemiştir. Karamanoğlu Mehmet Bey, 13. asrın ikinci yarısında kurulan bir divanda memleketin her tarafında memurlara fermanlar göndermek üzere "bundan sonra dergâh ve bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır" kararını verir; ama bu girişim çeşitli nedenlerden dolayı uzun sürmez. Farsça devam eden devlet işlerinin bir emirle ve derhâl Türkçeye çevrilmesi elbette kolay değildir. Türkçenin devlet işlerinde ilk kez kullanılması, beyliklerde gelişen kültürel faaliyetlerin bir sonucu olarak Osmanlılara dayanmaktadır. Mesela Orhan Gazi zamanında bir vakfiye kitabesi Türkçe yazılmıştır (Uzunçarşılı, 1941: 277-288).

Türklerin İslam medeniyeti ve kültürü etkisi altına girdikten sonra bile Orta Asya Müslüman Türk devletleri arasında Uygurcanın uzun müddet resmî ilişkilerde kullanılması, Türklerin yaşadığı ülkelerde Türkçenin kullanıldığına delildir. İslam'dan sonra Türk dili üzerine yapılmış gramer çalışmaları Türkçe öğretiminin tarihi

açısından özellikle önem arz etmektedir. Bu dönemde gramer çalışmalarıyla ilgili olarak, Arapçanın grameri üzerinde çalışmış büyük Türk dilcisi Zemahşerî'nin Harezmi kağanı Atsız'a sunduğu *Mukaddimetü'l-Edeb* adını verdiği beş bölümlü sözlüğünde isimler, fiiller, harfler, isim ve fiillerin çekimiyle ilgili bilgi verilmiştir. Bu esere 1324-1325 yıllarında Yarkentli Mesud b. Mehmet Musa Hacı da Türkçe bir haşiye yazmıştır (Dilaçar, 1971: 125).

Daha sonra gramer çalışmalarının devamı niteliğinde sayabileceğimiz Mısır-Suriye Kıpçak Türkçesi üzerine ortaya konulan sözlükler gelmektedir. Bu sözlüklerde gramerle ilgili konular üzerinde durulmuştur. Bu çalışmalar şunlardır:

1. 1225'de Mısır'da yazılmış olan; fakat yazarı bilinmeyen *Tercümân-ı Türkî ve Arabî*.
2. Endülüslü Araplarından olup Kahire'de yaşamış olan Ebu Hayvanî'nin (1265-1345) *Zahrü'l-Mülk fî Nahvi't-Türk ve Kitâbü'l-Etfâl* isimli çalışmaları.
3. Cemaleddin-i Türkî adlı bir Türkün 1451'de yazdığı *Kitâb-ı Bülgatî'l-müştak fî Lugatî't-Türk ve'l-Kıfçak*.
4. Yazarı bilinmeyen *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî Lugatî't-Türkiyye*.
5. Mısır Kıpçak Türkçesi Grameri *el-Kavaninü'l-külliyeye li-Zabti'l-lugatî't-Türkiyye*.
6. Molla Muhammed Salih'in 1619'da Mısır'da yazdığı *eş-Şüzürü'z-zehebiyye ve'l-kita'î'l-Ahmediyye fî'l-lugatî't-Türkiyye*.

Ortaçağ'da Türkistan'da Türk gramerciliğini Kaşgarlı Mahmut kurmuştur (Dilaçar, 1971: 126). *Kitâbu Cevahiri'n-Nahvi fî Lugatî't Türk* adlı asıl grameri kayıpsa da divanı bugün elimizdedir.

Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugatî't-Türk'ü 1 Cemâziyelevvel 464'te (25 Ocak 1072) yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip ilaveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466'da (12 Şubat 1074) tamamlamıştır. Eser, Türk dilinin ağızlar sözlüğü olmasının yanısıra Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler veren, aynı zamanda döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır (Kaçalın, 1994: 446-447).

Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe (gramer) öğretiminde izlediği yol hakkında *Divanla İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler* başlıklı yazısında İlaydın (1972: 97-99) Kaşgarlı'nın başlıca amacının Türkçeyi öğretecek temel araçları hazırlamak olduğunu ifade etmektedir. Buna ilişkin olarak da onun dilimizin henüz elimize geçmeyen bir gramerini yazması; sonra sözcüklerini bir araya getirip divanı düzenlemesi ve bunların paralelinde sözlüğüne çok miktarda metin almış olmasını dayanak göstermektedir. Bununla birlikte bugün de dil öğretiminde aynı araçları kullanmakta olduğumuza dikkat çeken İlaydın (1972), Kaşgarlı'nın metin seçiminde gösterdiği özeni de anılmaya değer bularak Divandaki örneklerin günlük yaşamın canlı deyimlerinden ve cümlelerinden, atasözlerinden, çeşitli türlerde manzum sanat eserlerinden derlenmiş olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan İlaydın (1972)

Divan'ın rastgele bir toplama ve biriktirme ürünü olmadığını eserin ön sözünden hareketle şu şekilde açıklamaktadır:

Kaşgarlı eserin ön sözünde de açıkladığı üzere Türklerle konuşmak ve anlaşmak isteyenlerin ihtiyaçlarını dikkate alarak bırakılmış (mühmel) ve az kullanılan sözcükleri ayıklamış, çağının canlı ve pratik bir vokabülerini hazırlamış, hatta kitabını bu amaçla kısa keserek eserin kullanılış kolaylığını ve öğretici niteliğini korumaya çalışmıştır. Şu önemli noktayı da belirtelim ki sözlükten Araplarla birlikte, çağın yaygın dili olan Arapçayı bilenler de, Türkçe öğrenme yolunda yararlanabileceklerdir. Yazar bu amaçla da özel bir metot aramış ve bulmuştur. Derlediği sözcükleri, yine ön sözünde belirttiği gibi klasik sözlük düzenlerinden bile ayrılarak Arap gramerinin kalıplarına göre kümelemesi okuyucularının Arapça yardımıyla onları daha kolay kavrayacaklarını tasarladığı içindir. Kitabın mütercimi de aralarında olmak üzere, kimi yazarların belirttiği gibi Kaşgarlı'nın Türkçeyi zorladığından, başka kökenden gelen kelimeleri Arap diline uydurmaya çalıştığından yakınmamız haksızlık olur. Kitabın düzeni, benimsenen metodun bir sonucudur (İlaydın, 1972:97-99).

Bilindiği gibi atasözleri yoğunluklarıyla ve taşıdıkları ahlak ve yaşam kurallarıyla ilgi çekerler. Manzum sanat eserleri ise, sesleriyle, muhtevalarıyla, ritmin sağladığı çağrışımlarla hem dikkatleri uyanık tutarlar, hem kolaylıkla hatırlanırlar. Ezbere dayanan eski öğretimde bazı ders kitaplarının nazımla yazılması bu bakımdandır. Kaşgarlı'dan sonra İslam kültür havzasında çok sayıda manzum sözlüğün yazılması Kaşgarlı'nın bu geleneğin kurucularından olduğunun kanıtıdır. Kaşgarlı'dan sonra da manzum sözlükler kullanılarak ezber yoluyla önemli miktarda kelime ve bir kısım gramer kurallarının öğrenimi gerçekleştirilmiştir (Kılıç, 2009: 16).

Kaşgarlı Mahmut, Divan'ı yazarken o zamanki Türk boylarının yaşadıkları yerleri dolaşmış ve bizzat kendi derlediği dil malzemesine dayanmıştır. Bu nedenle eserde çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde karşılaştırmalı bilgi verilmektedir (Kaçalın, 1994: 446-449). Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmut'a eğitim tarihinde önemli bir yer verilmeli ve o dil eğitimciliği yönüyle de çalışılmalıdır. Örneğin, Divan'ın ön sözünde dil öğretim metotlarını özetleyen ve Kaşgarlı'nın eserini yazma amacını açıklayan aşağıdaki satırlar bu durumun kayda değer bir kanıtıdır. Hatta Türk eğitim düşüncesi tarihi içerisinde, Türkçe ile öğretimin var olduğu tezini de güçlendirmektedir:

“...bütün kuvvet ve şevket Türklerin eline geçti. Dünyanın her tarafı bunların emrine münkat oluyor. Böyle bir zamanda bunların dilini öğrenmek herkes için lazımdır. Çünkü yabancılar Türk dilini öğrenirlerse kendilerini Türklere sevdirebilirler. Dil insanları birbirine seviştirir. Ve hiç olmazsa Türklerin sadmesinden ve darbesinden kurtulurlar. Çünkü Türkler kendi diliyle kendilerine söylenen sözü ve ricayı seve seve kabul ederler. Sonra Türkçeyi öğrenin diye bir hadis var. Şimdi bu hadisi tahlil edelim. Eğer bu hakikaten sahih bir hadis ise Türkçeyi öğrenmek insanlara vecibedir. Çünkü şeriat sahibi böyle emrediyor. Her hâlde bunların dilini öğrenmekten başka çare yoktur. Onun için ben herkese Türkçeyi öğretmek maksadıyla bu kitabı meydana getirdim. Ve

bunu “*al-kadîri billâh*” halife hazretlerine takdim ettim” (Ünver, 1943: 744-745).

Divanü Lugati't-Türk, Türklerde dil çalışmalarının başlangıç eseri olmakla birlikte, Türkçe öğretimi alanındaki çalışmaların da başlangıcı kabul edilmelidir. Dil öğretimi ve dil çalışmaları açısından analiz edildiğinde çağını aşan özellikte bir eser olduğu görülecektir. Eseri bu açılardan önemli kılan hususlar Onan (2003: 436-443) tarafından şu şekilde izah edilmiştir:

1. Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugati't-Türk'te, yabancı dil öğretiminde önemli olan kültürel aktarım ve duygusal zekâ kavramlarını ön plana çıkarmıştır.
2. Dil çalışmalarında bilimsel bir metot olarak kabul edilen tümevarım yöntemini kullanmıştır.
3. İki dillilik kavramına değinmiştir.
4. Eser, hem eğitimsel bir sözlük niteliği taşımakta, hem de kelime etimolojilerine yer vererek kaynak dilin kültürel değerlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

1530'da Avrupa ve Asya dillerine ait birçok gramerden önce Bergamalı Kadri Efendi'ye ait *Müeyyiresü'l-Ulum* adlı on altıncı asırda yazılmış Türkçe Türk grameri görülmektedir (Köprülü, 1933). Türklere Türk dilini öğretmek amacıyla kaleme alınan ve Türkçe ilk gramer kitabı olan *Müeyyiresü'l-Ulum* Arapçanın dil bilgisi kuralları örnek alınarak yazılmıştır: “Gramer konularının işlendiği ikinci bölümde, önce kelimenin tarifi yapılarak kelimeler isim, fiil ve harf (edat) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Sonra “bilmek” fiili esas alınarak Arapça sarfta olduğu gibi emsile-i muhtelif ve muttaridenin örnekleri verilir. Bu şekilde bütün fiil sigalarının tarif ve izahları yapılır; eklerin olumlu, olumsuz, etken ve edilgen şekilleri gösterilip her birinin ayrı ayrı çekimleri yapılır” (Bektaş, 1996: 496).

İlk defa 1914 yılında Bursalı Mehmed Tahir tarafından tanıtılan kitabı (1914: 656-660) 1946 yılında “transkribe, dizin ve tıpkıbasım” olarak Besim Atalay hazırlamıştır (Atalay, 1946). Besim Atalay'ın bu yayınında kitabın gerçek değerini kavrayamadığını ileri süren Gülsevin (1990), *Müeyyiresü'l-Ulum*'un ilmi bir gramer kitabı olmadığı yönündeki kanaate: “...;ancak kitabın gerçek değeri anlaşılammış olsa gerek, henüz o dönem için bir başvuru kitabı olma özelliğini kazanamamıştır. Oysa kitapta XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesinin grameri çok sistemli bir şekilde verilmiştir” (Gülsevin, 1990: 211) düşüncesiyle katılmamaktadır.

Türkçe grameri alanında 16. yüzyıldan kalma ilginç bir Türkçe el yazmasının da var olduğu bilinmektedir. Muhyî-i Gülşenî'nin (öl. 1528-1605) 1579'da yazdığı 312 sayfalık *Lisânu'l-Muhyî* adlı eseri, Türkçe-Farsça-Arapça esas alınarak ortaya konulan yapma bir dilin grameridir. Muhyî-i Gülşenî bütün insanların tek dil konuşması ve tek alfabe kullanması konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Yalnızca teoriler ileri sürmekle kalmamış Baleybelen adını verdiği mezkûr yapma dili de icat etmiştir. Feraizcizade Mehmed Şakir Efendi'nin Osmanlı diline çiçek saçan ve onu Hz. Adem dili grameri ile denkleştiren *Perseng-i Sarf-ı Lisân-ı Ademî ve Şükufenisar-ı*

Zebân-ı Umumî ve Osmanî isimli gramer kitabı da bu doğrultuda kaleme alınmıştır (Dilaçar, 1971: 129).

Türkistan'da Kaşgarlı'dan sonra Türkçenin grameri konusunda çalışan Divriğili Fahrettin gelir. *Kasîdetu fî Kavaid-i Lisani't-Türk* adlı manzum eseri kayıptır (Dilaçar, 1971: 126). Bununla birlikte Türkçe öğretiminin gelişim tarihi açısından Çağatay sahasındaki çalışmaların da gözden geçirilmesi önemlidir. Ali Şir Nevâyî ile onu takip eden Türkistan şairlerinin kullandıkları edebî Türk dili ve onun ürünleri, literatürde bu saha çerçevesinde değerlendirilmektedir (Özönder, 1996: 4). Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe için yaptığı katkıların üzerinde özellikle durmak gerekir. Ali Şir Nevâyî'nin en belirgin yönü Farsçaya karşı Türkçeyi savunmasıdır. Nevâyî, *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçe ile Farsçanın mukayesesini yapar ve Türkçenin üstünlüğünden bahseder (Bilhan, 1988: 76). Bir dil öğretim yöntemi olan ve Kaşgarlı Mahmut'un düşüncelerini açıklamak için seçtiği, hedef kitleye kendi dilleriyle seslenmek yöntemini Ali Şir Nevâyî de benimsemiştir. Nevâyî'ye göre Türkçede incelikler, derinlikler, özgünlükler çoktur. Bugüne kadar hiç kimse bunları irdeleyerek meydana çıkarmadığından örtülü kalmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin dönemin ilim şehirlerinde kurulan her öğretim kurumunda (külliye) mutlaka katkısı olmuştur. *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinin başında Türkçeye olan meylini şöyle açıklar:

“... ne zaman şuur yaşına ayak basıldı, ne zaman Tanrı Taalâ yaradılışa gariplik tarafına yönelmeyi mahsus kıldı, dikkat ve müşkilpesendliğe başlamayı huy hâline getirdi, (o zaman) Türkçenin kelimelerini de dikkatle gözden geçirmeyi gerekli kıldı. Öyle bir âlem göz önüne geldi ki on sekiz bin âlemden fazla! Orada süs göğü tabiata malum oldu; dokuz felekten fazla! Orada sonsuzluk ve yükseklik hazinesi tesadüf etti; incileri yıldız incilerinden daha parlak!... Ne zaman bu ihsanlar ile zenginlikler ve bu zenginlikler ile kanaatkârlıklar müyesser oldu, bunun neticelerinin gülleri zaman ehline sayısız derecede açılmağa başladı, başlarına ister istemez saçılmağa girişti” (Özönder, 1996: 214-215).

Nevâyî, asıl dillerin kaynağı olarak Türkçe, Farsça ve Hindçeyi görmekte ve hatta Türkçenin kökeni hakkındaki düşüncelerini bu dilleri Nuh Peygamber'in üç oğlu; Yafes, Sam ve Ham'a dayandırarak göstermektedir. Eserin giriş bölümünde kitabının ismini niçin *Muhakemetü'l-Lugateyn* koyduğunu şu şekilde açıklar: “... Her ne kadar (onların) hepsini o Hazret'in kutlu ismine (yakışır tarzda) tasarlayıp hümayun lâkaplarıyla zeylettimse de, bunları başka lütufların karşılığı sayıp el-Mütekellim ismine mazhar olmama sığınarak Türkçenin ve Farsçanın söz varlığının keyfiyet ve mahiyetini açıklamak için bu risaleyi derleyip yazdım ve ona *Muhakemetü'l-Lugateyn 'İki Dilin Muhakemesi'* adını koydum.” Ona göre Fars dili derin ve yüksek konular anlatımında geridir; oysa Türkçenin konuşuşunda ve konularında pek çok incelikler ve özgünlükler düşünölmüştür; en ufak farklar, en uçucu anlamlar için birçok kelimeler yaratılmıştır ki, bilgili kimseler tarafından açıklanmadıkça anlaşılmaz (Özönder, 1996: 227).

Muhakemetü'l-Lugateyn'de Türkçenin ele alınış metodu da dikkat çekicidir. Nevâyî eserinin giriş bölümünde yüz tane Türkçe kelimeyi sıralamış ve sonra bu yüz

Türkçe kelimenin Farsça karşılıklarını vermiştir. “Kuvarmak, kurukşamak, üşermek, çigreymek, sığınmak, aldamak, osanmak, cıcaymak, yadamak, sirmemek...” gibi. Nevâyî aynı zamanda gerekli gördüğü durumlarda bu kelimelerin bazen Arapçalarını da parantez içinde vermiştir (Özönder, 1996: 204).

Ali Şir Nevâyî'nin ölümünden (1501) hemen sonra yazılmış çok önemli bir lügat bulunmuştur. Çağatay dili ve öğretimi açısından büyük değer taşıyan bu lügat ilk olarak Peşte'de Macarca yayınlanmıştır. *Abuşka* başlıklı bu lüğatin Fransızcaya çevirisi de mevcuttur (Eren, 1950: 145). Çağatay diline Ali Şir Nevâyî'nin eserleri ile verdiği canlılığın, bu dili öğretme ve öğrenme arzusuna hız verdiği görülür. Nevâyî'nin eserlerini okumak ve anlamak için bu dönemde Çağataycadan Farsçaya lügatler yazılmaya başlanmıştır. *Bedayi'u'l-lugat* bunlardan biridir. O dönemde Muhammed Mehdi Han Asterâbâdî tarafından yazılan (1760) *Senglah* da Çağatayca-Farsçadır. Çağataycadan Farsçaya lügatlerin çevrilmiş olması bu dönemde, Fars dilini konuşan toplulukların Çağataycaya karşı ilgi duyduklarını ve bu dili öğrenmeye çalıştıklarını göstermektedir (Bilhan, 1988: 94-95; Eren, 1950: 145).

Orta Asya Türklerinde çoğu kez oymak başkanlarının bilgeliğinden söz edildiğini ve *Orhun Kitabeleri*'nde de bu deyimden geçtiğini biliyoruz. Çağatay Türkçesini konuşan oymak başkanlarının da çoğu kez, bilgili kimseler olduğunu ve hatta bizzat oymak başkanlarının eğitim ve öğretimle uğraştıklarını ve ders verdiklerini görmekteyiz. Buna en canlı örnek olarak Çağatay dilinin yaygınlaşması için çaba gösteren Celayir ve Kolat oymakları başkanı Yalang Tuş Han'ı gösterebiliriz. Bu zat Ali Şir Nevâyî'ye son derece vakıf olduğu ve Çağatay dilinin bütün inceliklerini bildiği için lügat yazarları dahi onun özel derslerine devam etmişlerdir. Nitekim Çağatay Lügat ve Ansiklopedisi yazarı Fetih Ali Han Kaçarlı, ünlü lüğatini yazmaya hazırlanırken Yalang Tuş Han'ın yanında iki yıl öğrenim görmüştür. Fetih Ali Han Kaçarlı'nın lüğatinin Çağatay Türkçesi öğretiminde gördüğü hizmet, bu lüğatin bir başvuru kitabı hâline gelmesini sağlamıştır. 1862 yılından sonra tamamlanan bu lüğatin orijinal adı *Lugat-ı Etrakiye*'dir. Lügat yazarı Kaçarlı'nın verdiği bilgiye göre Çağatay dilinin öğreniminde tekkeler önemli rol oynamıştır. Kaçarlı, kendisinin de bildirdiği üzere Abdal ve Merv tekkelerinde memuriyette bulunmuş, oranın sufi ve kadılarından öğrenim görmüştür. Bununla birlikte Arap dilini iyi bilen, edebiyat ve sanat hareketleriyle yakından ilgilenen şair Mirza Abdü'l-vehhab İsfahanî, Çağatay Türkçesini bilmemeyi kendi için noksanlık saymış ve yetmiş yaşında olduğu hâlde, Yalang Tuş'un Çağatay dili derslerine devam etmiştir (Bilhan, 1988: 95-96; Eren, 1950). Çağatay dilinin etkisi XIX. yüzyıla kadar canlılığını korumuştur. Bu yüzyılın büyük İran şairi Mirza Habibullah Kaani'nin Çağatay dilini öğrettiği düşünülürse, Çağatay diline karşı beslenen ilginin temelleri ortaya çıkacaktır (Bilhan, 1988: 96).

Sonuç

Türkçe öğretiminin tarihî kökenleri, Türklerin eğitim düşüncesinde aranmalıdır. Türklerin eğitim alanındaki düşünce ve birikimini ise eski Türk yazıtlarından bugüne verilen eserler aracılığıyla gözlemek mümkündür. Erken

dönemde dikilmiş yazıtlar ve Çin arşivlerinden edinilen bilgiler göstermektedir ki, eski Türk toplumlarında gündelik yaşam becerilerine yönelik eğitimin yanı sıra okuma ve yazma eğitimi de uygulanagelmıştır. Kâğıdın Türkler tarafından kullanılmaya başlanmasından sonra Türkçenin eğitimi ve öğretimi faaliyetleri gittikçe hızlanarak Türkçenin yazılı ürünleri zenginleşmiştir.

İslam'a girdikten sonra Türkler, Arap harflerini benimsemekle birlikte dillerini korumuşlardır. İlk Müslüman Türk devletlerinde resmî yazışmalar Türkçe yapılmış ve hükümdarlar Türk unvanlarını kullanmaya devam etmiştir. Bilhassa Uygur dili ve edebiyatı Moğollar eli ile son derece yaygınlık kazanmıştır.

İslam'dan sonra Kuran-ı Kerim'i anlamak için 12. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan Kuran tercümelere ve tefsirleri Türk dilinin zenginliğini gösterir mahiyettedir. Nitekim bu eserlerde Arapça her terim Türkçe karşılığını bulmuştur.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (1982). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Başaran, İ. E. (1999). *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Evrimi. 75 Yılda Eğitim (Bilanço '98)*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Başgöz, İ. (1995). *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bektaş, E. (1996). "Bergamalı Kadri." *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 496.
- Bergamalı Kadri (1946). *Müeyyiretü'l-Ulum*. (Besim Atalay, Yayınlayan). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Bilhan, S. (1988). *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarları Devletinde Eğitim Bilim ve Sanat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Binbaşıoğlu, C. (2005). *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Dilaçar, A. (1971). "Gramer, Tanımı, Adı Kapsamı, Türleri Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 18, 83-145
- Eberhard, D. W. (1942). *Çin'in Şimal Komşuları* (Çev.: N. Uluğtuğ). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdoğan, A. (1938). "Kuran Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri." *Vakıflar Dergisi*, 1, 47-54.
- Eren, H. (1950). *Çağatay Lugati*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi VIII 1-2.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi* (c. 1). İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1982). *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Ersoy, O. (2001). "Kâğıt." *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 163-166.

- Faroqhi, S. (1998). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göğüş, B. (1970). "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 17, 123-154.
- Gök, F. (1999). 75 Yılda İnsan Yetiştirme Eğitim ve Devlet. *75 Yılda Eğitim (Bilanço '98)*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Gülsevin, G. (1990). "Bergamalı Kadri ve Eseri Üzerine." *Türk Dili*, 461, 211-214.
- İlaydın, H. (1972). "Divanla İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler." *Türk Dili*, 27 (253), 96-103.
- İnan, A. (1961). *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelei Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kaçalin, M. S. (1994). *Divanü Lugati't-Türk. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 446-449.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kanad, H. F. (1948). *Pedagoji Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Kansu, N. (1952). *Pedagoji Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Kılıç, A. (2009). *Manzume-i Keskin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1933). "On Altıncı Asırda Yazılmış Türkçe Türk Grameri." *Cumhuriyet Gazetesi* (27 Mart).
- Köprülü, M. F. (1934). *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Köymen, M. A. (1975). "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri." *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 4, 75-125.
- Kutlutaş, H. (1978). *Alparslan Zamanı Selçuklu Türk Toplumunda Eğitim-Öğretim Kurumları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Bursalı Mehmed Tahir (1914). "Müyessiretü'l-Ulum." *Bilgi Mecmuası*, 6, 658-660.
- Onan, B. (2003). "Divanü Lûgat-it Türk'ün Dil Öğretim Yöntemleri ve Dünya Filolojisine Katkıları Bakımından Bir Değerlendirmesi." *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, 425-445.
- Ögel, B. (1955). "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri." *Belleten*, 19 (75), 331-376.
- Ögel, B. (1985). "Türkler'de Bilgi Öğretme, Bilgi Teorisi ve Bilgelik." *Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu(13-15 Kasım 1985)Tebliğleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, s.15-20.
- Özönder, S. B. (1996). *Ali Şir Nevâyî Muhakemetü'l-lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2009). "Soğd." *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 348-349.

Togan Z. V. (1946). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Turan, O. (1941). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Turan, O. (1945). "Eski Türklerde Ok'un Hukuki Sembol Olarak Kullanılması." *Bellekten*. 9 (35), 305-318.

Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Unat, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1941). "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi." *Bellekten*, 5 (20), 549-576.

Ünver, S. (1943). "Ortaçağda Türkçe Takrir." *İkinci Türk Tarih Kongresi (29-25 Eylül 1937) Bildirileri*. C 1, İstanbul: Kenan Matbaası, s. 741-745.

Yaltkaya, M. Ş. (1940). *Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler*. İstanbul: Maarif Matbaası.